

LBRIS

We know
books

ADORNO

Teorie critică și gândire negativă

Mario Farina

LITERA

București

CUPRINS

Introducere	9
Constelația Școlii de la Frankfurt	13
Anii de formare	13
Institutul pentru cercetare socială	23
Primele fragmente ale unei filosofii	32
Exilul: mit, iluminism și viață mutilată	45
Emigrația și catastrofa	45
Mitul și antisemitismul:	
<i>Dialectica luminilor</i>	55
Conceptul de iluminism	57
Viața mutilată	68
<i>Concepție și cunoaștere</i>	70
Program de lucru	73
Războiul și oroarea. Întoarcerea lentă în țară a unui apatrid	77
Institutul în California: studiile despre personalitatea autoritară	77
Sfârșitul războiului și descoperirea ororii: Auschwitz	87

Întoarcerea în țară	95
Arta și gândirea negativă	99
Promisiunea fericirii: în sprijinul unei teorii estetice	99
Dialectica negativă	109
Concluzii	121
<i>Opere principale</i>	135
<i>Cronologie</i>	139
<i>Indice de nume și termeni</i>	142

Introducere

Există un cuvânt probabil mai potrivit decât oricare altul care poate descrie adecvat acea categorie istoriografică, de care deseori se face abuz, cuprinsă prin expresia „Școala de la Frankfurt“. Acest cuvânt este o „constelație“: un termen extrem de expresiv, care, după cum urmează să vedem, se va integra perfect lexicului filosofic al membrilor. Dacă ne întrebăm ce au în comun autori precum Theodor Adorno, Friedrich Pollock, Max Horkheimer, Herbert Marcuse, Walter Benjamin și Erich Fromm (adică unii dintre principalii exponenți ai Școlii de la Frankfurt), cu siguranță că răspunsul nu ar putea fi scurt și la obiect. Fromm și Adorno, de pildă, sunt singurii care s-au născut propriu-zis la Frankfurt. Alții, cum ar fi Marcuse, n-au locuit decât câteva luni în orașul străbătut de râul Main. Apoi, dacă ne gândim la bazele teoretice ale concepției lui Horkheimer și Pollock, concepție însufletită de un marxism care astăzi ar putea să pară de-a dreptul exagerat, nu puține vor fi dificultățile încercării de a o pune în legătură cu rafinatele observații literare ale eseului lui Benjamin despre *Afinitățile elective*. Așadar, pentru a ne forma o imagine coerentă care să îi cuprindă pe

toți acești gânditori diferiți, e nevoie de încă un instrument, iar acesta ne este dat chiar de constelație. Celui care, la fel ca mine, este mai degrabă ignorant în ce privește bolta cerească, îi este greu să distingă acele formațiuni de stele care se numesc constelații. Însă odată indicate de cineva priceput, cele șapte astre, dintre care ultimul este în mod clar mai luminos decât celelalte, vor fi recunoscute destul de ușor drept Carul Mic. Așadar, o constelație corespunde unei anumite configurații de stele care formează o imagine ce permite identificarea lor pe o hartă. Încă din Antichitate și pentru toate culturile cunoscute, constelațiile au constituit un punct de referință esențial tocmai datorită caracterului lor fix. Se află acolo, pe cer, dintotdeauna.

Însă ce s-ar întâmpla dacă ne-am muta în alt punct al universului? S-ar întâmpla următorul lucru: niciuna dintre constelațiile care ne par atât de familiare n-ar mai fi de găsit. Stelele Alkaid, Mizar și Alioth n-ar mai fi aliniată și n-ar mai putea forma coada Carului Mare, pe care o cunoaștem atât de bine. Așadar, pentru a exista, o constelație are nevoie de un punct de vedere. Astele se ordonează în fața ochilor noștri odată ce le observăm dintr-un anumit unghi, odată ce avem o anumită perspectivă asupra lor. Echilibrul constelației este unul precar, riscă mereu să se piardă, iar aparenta sa imperturbabilitate este doar întâmplătoare.

În felul ei, și istoria umanității este plină de constelații. Războiul peloponesiac, ale cărui lupte separate au fost adunate și transformate într-un întreg coerent de către privirea lucidă a lui Tucidide, este și el o constelație. Însăși Antichitatea clasică, privită cu nostalgie și idealizată de modernitate, este o constelație. Și Evul Mediu, pe timpul căruia unii oameni se considerau în continuare cetățeni ai unui Sfânt Imperiu, este o constelație. Iar despre constelații e nevoie să vorbim și în ce privește filosofia.

Armându-ne cu o perspectivă bine definită, cu un punct focal din care să observăm istoria gândirii, și noi vom putea să contemplăm o imagine coerentă, o constelație. Centrul nostru gravitațional va fi evoluția concepției filosofice a lui Adorno, unul dintre cei mai celebri și mai prolifici exponenți ai teoriei critice. În acest fel vom pune în evidență influențele, legăturile și evoluțiile care au dat viață unuia dintre principalele episoade ale filosofiei din secolul XX: Școala de la Frankfurt.

Școala de la Frankfurt corespunde în linii mari producției intelectuale aparținând unui grup de gânditori a căror activitate s-a desfășurat între sfârșitul anilor '20 și începutul anilor '70 din secolul trecut, în vreme ce perioada cea mai intensă a producției lor corespunde celor douăzeci de ani care încep din a doua jumătate a anilor '40 și se încheie pe la finalul anilor '60. Ceea ce îi unește pe acești gânditori este adeziunea lor la Institutul pentru cercetare socială (*Institut für Sozialforschung*) fondat la Universitatea de la Frankfurt, de unde au lansat o serie de critici adresate societății burgheze occidentale. Influențele principale ale concepției lor provin în mare parte din filosofia germană: Kant, Hegel, dar mai ales Marx, Nietzsche și Freud formează baza cercetărilor lor critice. Ne vom ocupa de prima generație. I-au urmat alte două care au modificat parțial definițiile de fond. Prima generație a Școlii de la Frankfurt coincide cu conducerea Institutului mai întâi de către Horkheimer și apoi de către Adorno. Ulterior, acest rol a fost ocupat de Habermas și mai apoi de Axel Honneth, care îl deține în continuare.

Această scurtă carte își propune să treacă în revistă viața, formarea și dezvoltarea primei generații a Școlii de la Frankfurt, căutând să redea cititorului o imagine cât mai clară a impulsurilor care au dat naștere abordării critice. Ne vom concentra pe viața și concepția lui Adorno, de aici putând să reconstituim evoluția Școlii de la Frankfurt în ansamblu.

Constelația Școlii de la Frankfurt

Anii de formare

Theodor Wiesengrund se naște în 1903 la Frankfurt. Fiul unui comerciant de vinuri de origine evreiască, Oscar Alexander Wiesengrund, și al Mariei Calvelli-Adorno della Piana, o cântăreață de operă și pianistă italo-corsicană, va lua numele de familie al mamei, alăturându-l celui din partea tatălui. Adorno, la fel ca prietenul său, Walter Benjamin, face parte din acea generație de evrei germani interesați de patrimoniul cultural ce ține de originea lor, după o perioadă marcată de o puternică secularizare. De fapt, tatăl lui Adorno chiar se convertise la protestantism. Mediul burghez în care crește este caracterizat de un climat cultural și artistic foarte stimulator. Cunoștințele mamei vor avea o influență semnificativă asupra pasiunilor și competențelor muzicale ale lui Adorno, care va ajunge chiar să experimenteze (însă fără a deveni un profesionist în adevăratul sens al cuvântului) compunerea unor piese dodecafoniste.

După cum am spus, numele sub care îl cunoaștem astăzi pe filosof provine din hotărârea sa de a păstra și a prelua numele de familie din partea mamei. Astfel se naște Theodor Wiesengrund Adorno, care își păstrează în numele dublu ambele moșteniri familiale: cea evreiască, burgheză, a tatălui, precum și cea aristocratică și mediteraneeană a mamei. Tocmai problema numelor, chiar dacă pare că ar fi doar un detaliu insignifiant, pare să aibă o anumită relevanță pentru Adorno, o relevanță care va ajunge să joace un rol deloc insignifiant în filosofia sa. Dacă ne uităm la scrisoarea din data de 4 martie 1934, adresată lui Walter Benjamin, va fi dificil să nu fim surprinși că Adorno, Adorno cel serios, criticul cultural, muzicologul, intelectualul, deși începe misiva prin „Lieber Herr Benjamin“ (Dragă domnule Benjamin), o semnează „Teddie“¹. Iar Teddie este numele cu care își va semna toate scrisorile (în afară de cele instituționale, firește).

Fără să zăbovim asupra anilor de gimnaziu, este interesant să observăm totuși cum tânărul Adorno a fost scutit de două materii care erau facultative în sistemul educațional: religia și educația fizică². Așadar, nu era un băiat sportiv și avea înclinații spre o educație laică, nu religioasă.

La izbucnirea Primului Război Mondial era doar un copil, iar în timpul conflictului a crescut într-o familie care privea cu răceală entuziasmul naționalist pentru război. Adolescența însă și-a trăit-o aproape în totalitate în acea perioadă de extraordinară tulburare politică și fervoare culturală cunoscută drept

¹ Th. W. Adorno, *Scrisoare către Benjamin, 4 martie 1934*, în Th. W. Adorno–W. Benjamin, *Briefwechsel* [Correspondență], Frankfurt, 1994, p. 40. (n.a.)

² Notele biografice despre Adorno sunt luate, aproape în întregime, din monumentală lucrare S. Müller-Doohm, *Theodor W. Adorno. Biografia di un intellettuale*, traducere în italiană de B. Agnese, Roma, 2003. (n.a.)

De la stânga, Max Horkheimer
și Theodor Adorno la Heidelberg
în 1965

Universitatea Johan Wolfgang Goethe din Frankfurt

Republica de la Weimar, a cărei Constituție (adoptată pe 11 august 1919) a fost semnată cu puțin timp înainte de aniversarea de șaisprezece ani a lui Adorno.

Tocmai în această perioadă, în câțiva ani, au fost publicate trei cărți care vor avea un rol de căpătâi pentru tânărul Wiesengrund și pe care le va citi cu interes total. Este vorba despre *Geist der Utopie (Spiritul utopiei)* de Ernst Bloch, *Teoria romanului* și *Istorie și conștiință de clasă*, acestea două aparținând filosofului maghiar Georg (sau György) Lukács.

Ceea ce Adorno găsește în aceste lucrări este un prim contact adevărat cu temele filosofiei istoriei de orientare hegeliană și marxistă. Însă este vorba despre un marxism foarte îndepărtat atât de reforma social-democrată a lui Eduard Bernstein, cât

și de rigidul marxism ortodox de la răsărit. Printre altele, acestea sunt cărți scrise într-o proză rafinată și plină de imagini. În *Teoria romanului*, lumea socială, dată peste cap de război, este descrisă ca „locul de supliciu al interiorităților în disoluție”³, în vreme ce din *Spiritul utopiei* aflăm următoarele:

Gata. Acum trebuie să începem noi. Viața e în mâinile noastre. Prin ea însăși s-a golit deja. Zăbovește fără sens aici și acolo, însă noi rămânem neclintiți și așa vrem să devenim pumnii săi și țintele sale.⁴

Însă abia odată cu *Istorie și conștiință de clasă* poate Adorno să iasă din acel imaginar decadent și disperat al Europei, ca să găsească întrebări care vor să afle *Ce este marxismul ortodox?*, ale căror răspunsuri pornesc de la constatări cum ar fi că „dialectica materialistă este o dialectică revoluționară”⁵. Așadar, prima parte a formării lui Adorno are loc sub egida celor doi mari maeștri ai dialecticii din Germania secolului al XIX-lea: Hegel și Marx.

Pentru a înțelege impactul pe care aceste opere le-au avut asupra tânărului Adorno, ar putea fi util să aruncăm un ochi asupra unui pasaj în care filosoful își aduce aminte de primele sale experiențe cu cartea lui Bloch:

Acel volum maroniu-închis, tipărit pe hârtie groasă, de peste cinci sute de pagini, promitea ceva din ce te-ai fi așteptat de la cărțile medievale. [...] *Spiritul utopiei* părea aproape scrisă de mâna lui

³ G. Lukács, *Teoria romanului*, traducere de Viorica Nișcov, Editura Univers, București, 1977, p. 69. (n.tr.)

⁴ E. Bloch, *Spirito dell'utopia*, ediție îngrijită de V. Bertolino și F. Cappellotti, Florența, 1980, p. 3. (n.a.)

⁵ G. Lukács, *Istorie și conștiință de clasă*, traducere de Maria-Magdalena Angheliescu, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2014, p. 12, (n.tr.)

Nostradamus. Și numele lui Bloch avea aceeași aură. Suna sumbru, precum zgomotul unei uși antice, [...] suscita expectativa unui lucru de proporții gigantice care foarte repede m-a făcut să-mi pară suspectă filosofia pe care o întâlnisem în timpul studiilor mele, care mi se părea goală⁶.

Anii Republicii de la Weimar, în ciuda tuturor contradicțiilor acestora, i-au dat astfel ocazia lui Adorno să cunoască o filosofie nouă, al cărei obiectiv era de a înțelege prezentul istoric din punct de vedere critic. După cum scria Hegel, filosofia este timpul său prins în gânduri⁷, iar prezentul în care Adorno s-a nimerit să trăiască este caracterizat de mari tulburări și contradicții violente. Școala marxistă, fenomenologia lui Husserl, psihanaliza, historicismul lui Dilthey, neokantianismul, filosofia vieții, a lui Simmel, expresionismul literar, dar și tendințele neoromantice ale poetului Stefan George, misticismul goethean al lui Rudolf Steiner, concepția iraționalistă a lui Ludwig Klages: Adorno era la curent cu toate acestea, însă le-a respins dintotdeauna. Transpunerea în gânduri a vremurilor în care trăia însemna să se confrunte cu această pleiadă de concepții atât de complexă încât părea de fapt imposibil să o poată înțelege prin gândire, cel puțin nu prin una obișnuită.

În timpul ultimului an de gimnaziu, Adorno începe să frecventeze societatea intelectuală din Frankfurt și să facă o serie de legături importante în interiorul lumii culturii, legături care ajung de la zona artistică și muzicală până la sfera cea mai

⁶ Th. W. Adorno, *Manico, brocca e prima esperienza*, în *Note per la letteratura*, 1961–1968, traducere în italiană de E. De Angelis, Torino, 1979, p. 232. (n.a.)

⁷ G.W.F. Hegel, *Principiile filosofiei dreptului*, traducere de Ioana Ungureanu și Mădălina Lazăr, Editura Paideia, București, 1998, p. 24. (n.tr.)

strict academică. Una dintre aceste întâlniri, care va marca profund dezvoltarea concepției lui Adorno, este cea cu Siegfried Kracauer, sociolog și filosof cu cincisprezece ani mai în vârstă. Interacțiunea dintre cei doi se transformă rapid într-o adevărată prietenie din care va izvorî o profundă influență reciprocă. Kracauer își asumă repede rolul de mentor, iar cei doi ajung deseori să comenteze operele clasicilor din filosofie. Cât despre Adorno, acesta va învăța foarte repede metoda interpretativă de studiu care îi este propusă, folosind-o cu succes în operele sale din tinerețe: este vorba de ideea că filosofia corespunde unei metode de gândire prin care autorul exprimă conceptual vremurile în care trăiește.

În anii '20, Oscar Wiesengrund își intensifică afacerile cu mediul berlinez, iar într-una dintre călătoriile împreună cu familia, Theodor face cunoștință cu Gretel, tânăra fiică a lui Joseph Karplus, patron de tăbăcărie. Cei doi se împrietesc repede, ajungând chiar să se logodească și să se căsătorească la Londra, în 1937. Tânăra Gretel era o fată isteată și care cunoștea bine cercurile berlineze, care nu suferea de acel provincialism vag care se regăsea la Frankfurt. Și tocmai datorită ei a reușit Adorno să-i cunoască personal pe Ernst Bloch și Bertold Brecht. Însă mai important decât orice, pe atunci face cunoștință cu un intelectual încă tânăr, însă foarte apreciat în cercurile berlineze: Walter Benjamin. Iar acesta e unul dintre episoadele care vor marca cel mai profund dezvoltarea concepției lui Adorno.

Mai în vârstă cu zece ani, Benjamin provenea dintr-o familie de evrei și îl cunoștea foarte bine pe filosoful și teologul evreu Gershom Scholem, unul dintre principalii exponenți ai acelei generații de evrei germani pentru care se folosea expresia „întoarcerea la templu“. În 1924, Benjamin s-a transferat la Frankfurt, în speranța că avea să obțină titularizarea ca profesor